

ПРИВАТИЗАЦІЯ НАСИЛЬСТВА: ІСТОРИКО-СОЦІАЛЬНА ДИНАМІКА СТАНОВЛЕННЯ

Полтораков О. Ю.,
кандидат політичних наук,
кафедра соціальних структур та соціальних відносин
факультету соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Породжувані геостратегічними чинниками другої половини ХХ ст. тенденції суспільного розвитку, в т. ч. концептуальні засади його осмислення, стали принципово значущими викликами традиційній («модерній») моделі державності, в основі якої лежить легітимна монополія на використання насильства. У плані онтологічному відносно цілісна картина буття людства, що розвивається як об'єкт пізнання, яке домінувало в суспільній і суспільствознавчій думці, поступово руйнується. На зміну класичній західноцентричній парадигмі, що домінувала в суспільствознавстві до тих пір, приходять альтернативні концепції й картини («негрітюд» тощо), в яких принцип домінування держави (уособлюваної «метрополією») як єдиного можливого соціально легітимного суб'єкта не є аксіоматичним. Ситуацію ускладнювала як зміна підходів і стратегій відносно традиційних суб'єктів соціальних і, зокрема, соціально-політичних відносин (держав), так і поява та розвиток відносно нових суб'єктів соціальних і, зокрема, соціально-економічних відносин (транснаціонального капіталу та бізнесу). Відповідно, виникала й актуалізувалася відносно нова науково-теоретична та практично-аналітична проблематика, пов'язана зі складними й неоднозначними соціально-політичними, соціально-економічними та соціально-гуманітарними процесами, артикульованими відповідними теоріями «деколонізації». На ґрунті суспільного явища «деколонізації» дедалі більшу вагу стало викликати явище «приватизації насильства». Останнє багато в чому було похідним від задекларованого на міжнародно-правовому рівні (ООН тощо) «права націй на самовизначення», практично-політична реалізація якого відбувалася на фоні різкого та принципового послаблення державно-політичних і соціально-політичних інституцій у колишніх колоніях. Породжене цими обставинами явище «приватизації насильства» свою загальносвітову цілісність набуло в контексті глобалізації. Утім ця проблематика потребує окремого дослідження.

Ключові слова: приватизація насильства, історія, держава, легітимність, соціологія.

Постановка проблеми. Чинник насильства є наріжним каменем формування, становлення державності як суспільного феномена, а також значущим іманентним елементом формування та розвитку її ключових інститутів, передусім армії та поліції. У парадигмальному контексті суспільного договору (Т. Гобс, Дж. Локк) саме виключно держава володіє монополією на легітимне застосування насильства (М. Вебер), передусім фізичного (Ч. Тіллі) заради виконання своїх суспільно значущих функцій підтримання стабільності й порядку (Д. Норт) тощо. «Принцип порядку реалізує таке своєрідне знаряддя, яким є насильство, – рефлексував знаний соціальний психолог С. Московічі. – /.../ «Будь-яка держава основана на силі», – сказав одного разу Лев Троцький. Це загальна істина, і ніхто її не відкидає» [12, с. 170].

Разом із тим потребує свого наукового обґрунтування та вивчення низка питань соціально-історичної динаміки структурної трансформації інституціоналізованого насильства в сучасних умовах – у період геостратегічної нестабільності державності.

Мета статті – обґрунтувати й вивчити низку питань соціально-історичної динаміки структурної трансформації інституціоналізованого насильства в сучасних умовах – у період геостратегічної нестабільності державності.

Виклад основного матеріалу. Як ключова суспільствознавча проблема актуалізується дослідження «приватизації насильства» [13; 21] як сучасного соціально-історичного явища (тобто такого, що розгортається в часі та просторі), макросоціологічне з'ясування його теперішньої соціальної сутності й видів здійснення в сьогоднішніх соціокультурних реаліях.

У контексті загального історичного розвитку феномена сучасної державності насильство в сучасному світі здійснюється на макрорівні передусім організованим чином, маючи всі риси інсти-

туціоналізованого (Р. Даль, М. Фуко, Д. Норт) політико-соціального процесу, в національних і міжнародних масштабах та у своїх відносно нових – структурних (Н. Смелзер, Дж. Галтунг), культурних (А. Грамші) тощо (Х. Арендт) – формах і вимірах.

К. Маркс афористично визначав називав насильство як «повитуху всякого старого суспільства, коли воно вагітне новим» [7, с. 189], прив'язуючи його передусім до революційних змін суспільно-політичних систем.

У рамках такої класичної суспільствознавчої традиції сучасний міжнародник Б. Клейн (Bradley Klein), аналізуючи генеалогію держави, вказує на насильство як на чинник, «що робить і переробляє сучасний світ» [25, р. 139], причому стратегічне насильство, на його думку, є «державоутворювальним, воно не тільки охороняє кордони держав, а й здійснює саму державу» [25, р. 3].

Ключовими особливостями ХХ століття вбачаються, з одного боку, якнаймасштабніші світові війни (Перша, Друга й з певною долею умовності т. зв. «Холодна»), а з іншого – майже безпрецедентний розквіт і неоднозначний поступовий занепад авторитарних і тоталітарних режимів як «правого» (гітлерівська Німеччина, франкістська Іспанія, салазарівська Португалія тощо), так і «лівого» (від СРСР чи кастровської Куби до КНР чи КНДР) ґатунків.

По суті, «двоєдине» явище Першої та Другої світових воєн, що поступово, але неухильно трансформувалося в «Холодну війну», спричинило безпрецедентний техніко-технологічний процес і стало деструктивним піком індустріальної цивілізації. Поява ракетно-ядерної зброї та наближення до критичного порогу її масштабного застосування під час Карибської кризи (жовтень 1962 р.) суттєво вплинули як на самі геостратегії ключових міжнародних гравців (передусім СРСР і США), так і на відповідні політичні, економічні й соціальні контексти їх реалізації.

Згідно з історико-демографічними розрахунками [1, с. 5; 9, с. 125], якщо на середину ХVІІІ ст. чисельність жителів колоній становила менше ніж 1/5 населення всієї Європи (окрім Росії), то 1913 р. чисельність населення колоній сягала 160–165% чисельності всього населення метрополій.

Друга світова війна спричинила принципову реструктуризацію світового простору й тим самим завдала нищівного удару по колоніальній системі (тон, у якій завдавали Великобританія та Франція, які поступово втрачали статус «великих держав» на користь США та СРСР), яка до тих пір домінувала на периферії світової системи. Геостратегічним її наслідком стали відносно стрімкі й безпрецедентно масштабні процеси деколонізації, які були лейтмотивом політико-соціальних трансформацій періоду кінця 1950-х – початку 1970-х рр. В основі цих процесів була відмова метрополій від силового утримання колоній і залежних країн, відповідно, слабкість місцевих урядів та адміністрацій, які позбулися своєї основної опори.

Відповідно до французького історика М. Ребер'ю [14], термін «колоніалізм» уведено 1905 р. французьким журналістом-соціалістом П. Луї для визначення ідеологічних доктрин, які виправдовують колонізацію. Похідний термін «деколонізація» вперше застосував німецький учений Дж.М. Бонн ще в 1932 р., використавши в розділі «Імперіалізм» в Енциклопедії соціальних наук. Після Другої світової війни цей термін став активніше використовуватися для опису й осмислення «процесу відвоювання народами Третього світу незалежності в колоніальних влад у 1950–1960-і рр.».

У роботі А.П. Торнтон «Імперська ідея та її вороги» (1959 р.) особливо відзначено роль різних версій націоналістичної ідеології, які бурхливо зростали й активно поширювалися в той період. Невдовзі саме вони стали тим соціально-ідеологічним інструментом, який став одним із ключових чинників успіху процесів деколонізації.

Соціально-політичним контекстом деколонізації стала передусім обставина поступової делегітимізації «жорсткої» колоніальної влади як у суспільній думці населення колонії, так і, принаймні опосередковано, в суспільних настроях населення метрополій.

Так, ще 1931 р. журнал *Time* визначив «Махатму» М.К. Ганді «Людиною року», критично оцінюючи й засуджуючи в редакційній статті насильницьку політику британської влади: «Холодні англійські мізки винайшли систему, за якої банди місцевої поліції, особливо в сільських районах, нападають на окремих індійських чоловіків і жінок і б'ють їх ... індивідуальні побиття застосовуються в основному для вимагання в жертви його земельного податку».

Для порівняння, Л. Маркард, знаний південноафриканський ліберал і президент ради Південноафриканської інституту расових відносин, у книзі «Тягар чорного людини» [23], яка видана ще 1943 р. та викликала неабиякий резонанс, представив «білу» Південну Африку колоніальною державою, а африканські резервації – території ПАР, «зарезервовані» за африканським населенням, – колоніями.

Складні перипетії Другої світової війни – окупація Німеччиною Франції (1940 р.), «битва за Британію» (1940 р.), вторгнення Японії у французький Індокитай (1940 р.) тощо – спричинили те, чого колоніальні держави завжди принципово прагнули не допустити: суттєво похитнувся престиж їхньої влади в очах населення залежних територій.

Так, наприклад, під час Малайської операції Японії (1941 р.) султан держави Перак, яка входила тоді в протекторовану Великобританією Малайську федерацію (1896 р.), заявив, що Перак відтепер не визнає британського протекторату, тому що британці порушили один із основних пунктів Пангкорського договору (1874 р.) між султанатом та імперією – обов'язок захищати Перак від ворогів.

Для Франції переламним моментом стала Бразавільська конференція (січень-лютий 1944 р.) за участі губернаторів французьких колоній в Африці, на якій було поставлено питання про «перетворення імперії на Французький союз». Доволі показовим і символічним її результатом стала скасування фізичних покарань для тубільців.

Визвольна боротьба в підконтрольному Франції Алжирі, що розпочалася наприкінці 1954 р., переросла в кровопролитну громадянську війну і тривала майже десятиліття (лише 1962 р. Париж погодився на припинення вогню й надання незалежності Алжиру), травмувала (в термінах П. Штомпки) як французьке, так і алжирське суспільство. При цьому для таких «володарів думок» французького суспільства, як соціальний філософ Ж.-П. Сартр, деколонізація була одним із аспектів загального визвольного руху ХХ ст., адже боротися разом із алжирським народом означало «боротися водночас за визволення алжирців і французів від колоніальної тиранії».

Як критично рефлексує сучасний французький гуманітарій П. Брюкнер, у боротьбі за незалежність колонізовані «лише обернули проти своїх господарів правила, яких ті навчили їх, мимоволі давши їм зброю, аби вигнати тих, хто її дав» [2, с. 31]. Відповідно, досягнення ціннісного компромісу та базованого на ньому соціального консенсусу було стратегічно неможливим у принципі. Якщо він у низці випадків тактично досягався на практиці, то не через те, що в основу було покладено соціально-правовий підхід, а в силу того, що склався певний баланс сил, передусім воєнно-економічних та етнополітичних, який визначав матрицю похідних політико-правових сценаріїв.

Під тиском подібних обставин від початку 1960-х рр. деколонізація набула невідворотного характеру. 14 грудня 1960 р. на XV сесії Генеральної Асамблеї ООН за ініціативи СРСР прийнята Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам [27]. У наступному 1961 р. – т. зв. «рік Африки» – 17 колишніх колоній європейських держав в Африці отримали незалежність. Але в них склалася складна та сповнена внутрішніх протиріч ситуація, в рамках якої, «крім сучасної надбудови – сучасної держави і права, партій і політичних союзів, ідеології, існує традиційна надбудова у вигляді інституту вождів і старійшин, традиційного права й ідей, законів традиційного шлюбу та норм традиційної моралі, міфологічних уявлень і вірувань» [11, с. 10].

Через це становлення державності в такому периферійному регіоні (в термінах Е. Валерстайна) світу, як Африка, вкрай ускладнювалося такими принциповими чинниками, як абсолютна штучність державних кордонів, слабкість державного апарату, відсутність демократичних традицій тощо. Так, у мемуарах Г. Макміллана наводиться дуже характерна й показова позиція одного з губернаторів африканських колоній, що, хоча його африканські міністри не будуть готові до управління країною ще приблизно дюжину років, відмова в наданні колоніям незалежності викличе необхідність придушувати політичні заворушення й саджати місцевих лідерів за ґрати.

Ідеологією антиколоніалізму скористалися передусім соціально-політичні верхівки колоніальних спільнот, що претендували на належність до «інтелектуальних еліт» [5] та, артикуючи самобутність менталітету жителів колоній, закликали «маси до більшої самовіддачі та мобілізації в боротьбі за незалежність» [16, с. 311]. Зокрема, у програмному документі Південно-Африканської комуністичної партії (далі – ПАКП) «Шлях до свободи Південної Африки» (1962 р.) [28] заявлялося, що вона «вважає гасло «ненасильства» шкідливим для справи демократичної національної революції на новій стадії боротьби», і критикувався підхід, за яким «ненасильницькі методи боротьби не приносять користі або є неможливими». Відповідно, згідно з баченням ПАКП, «патріоти та демократи візьмуться за зброю», створять «партизанські армії» й будуть здійснювати «різні акти збройного опору, які завершаться масовим повстанням проти білого панування».

Крім того, природні багатства, передусім поклади корисних копалин (наприклад, на території Гвінейської Республіки знаходиться третина всього світового ресурсу алюмінієвої сировини), стали т. зв. «ресурсним прокляттям» для таких субрегіонів, як т. зв. «Чорна Африка». Через це новостворені постколоніальні країни стали ключовими об'єктами гео економічної експансії як державних (політико-економічних), так і недержавних (економіко-фінансових) акторів.

У результаті в більшості новостворених суверенних держав виникла своєрідна «криза легітимності» [10], що мала одним зі своїх принципових наслідків «приватизацію насильства», посилювану й ускладнювану зовнішніми чинниками – від перманентних громадянських війн та етнічних протистоянь до збройних протистоянь підрозділів найманців, які діяли в інтересах міжнародних корпорацій.

Зокрема, президент Зімбабве Р. Мугабе, коли на початку 2000-х рр. країна остаточно скотилася в глибоку системну економічну кризу (з 1991 р. по 2001 р. її ВВП впав на 11,5%), став захочувати

«стихийні» насильницькі захоплення ферм, які належать білим (т. зв. «чорний переділ»)» [22], що стимулювало зростання масштабів соціально-кримінального насильства.

Додатковим ускладнювальним чинником була та обставина, що режим Р. Мугамбе перебував під сильним тиском ветеранів війни, які не змогли повноцінно реінтегруватися в суспільство [26]. Влада Мугамбе не тільки витратила великі кошти (близько 4 млрд. дол. США) на колишніх партизанів, а й утягнувся в міжнародну військову авантюру проти сусідньої ДРК (колишнього Заїру) – т. зв. Другу конголезьку війну (1998–2002). Відповідно, ключовою рушійною силою «земельної реформи» режиму Р. Мугамбе стала саме Зімбабвійська асоціація ветеранів боротьби за незалежність (далі – ZNLWVA) – військово-політична організація, яка отримала від президента особливі привілеї. Саме ZNLWVA на початку 2000 р. звернулася до королеви Єлизавети II – як голови Британської співдружності – з попередженням про «криваву бійню», якщо майнові претензії членів Асоціації до білих фермерів не будуть задоволені.

Соціально-економічним результатом став остаточний занепад сільського господарства, а з ним й усєї економіки країни (гіперінфляція тощо). Але такими кроками владі Мугамбе вдалося, стимулюючи «солдат напружено трудитися», відвести від себе насильницький вектор соціального напруження, спрямувавши його на одіозних «білих», репрезентованих як «окупанти», «загарбники» тощо.

На фоні помітного скорочення після Другої світової війни військових витрат у Європі спостерігалось їх зростання в Африці та Азії. Розквіту «приватизації насильства» в той період додатково сприяло те, що серед найманців, які прибували в Африку в 1950–1970-ті рр., було багато ветеранів Другої світової війни й різних колоніальних конфліктів.

1961 р. в Конго, яке тільки-но проголосило незалежність від Бельгії, спалахнула громадянська війна. Причиною стало оголошення про відділення провінцій Катанга й Касаї, в яких були зосереджені найвідоміші алмазні копальні та мідні рудники. Самопроголошений міністр М. Чомбе став набирати армію, основною ударною силою якої стали найманці з Британії та Франції.

Чимало африканських диктаторів воліли комплектувати особисту охорону й інші елітні військові підрозділи саме з іноземних найманців, яким довіряли куди більше, ніж одноплемінникам, передусім через більший рівень дисциплінованості та незаангажованості, відсутність етнокланових, патерналістських тощо зв'язків та інтересів. Так, наприклад, т. зв. «король найманців» Б. Денар (колишній французький військовий моряк і поліцейський у Французькому Марокко) з 1968 по 1978 рр. прослужив військовим радником президента Габону О. Бонго.

Наприкінці 1980-х рр., коли Холодна війна перейшла в стадію «розрядки», а в Африці йшло формування відносно повноцінних національно-державних армій, дещо змінилось явище найманства. Відтоді перевага надавалася не стільки нелегальним контрактам із багатими диктаторами, скільки легальним (принаймні умовно) контактам із державними органами, міжнародними організаціями (в т. ч. недержавними/неурядовими) і транснаціональним бізнесом.

Так, нині Міжнародна організація Червоний Хрест (МОЧХ) наймає співробітників приватних кампаній для захисту своїх співробітників у «гарячих точках».

У свою чергу, екологічно спрямована World Wildlife Fund (WWF), заснований 1961 р. в Цюріху, свого часу укладала контакти з «рейнджерами» на захист носорогів від браконьєрів у Камеруні, Конго, ПАР, Індії та інших країнах. Про масштаби явища свідчить, зокрема, та обставина, що тільки 2018 р. браконьєри вбили 50 рейнджерів, які працювали на Фонд.

«... національну монополію на легітимно організоване насильство «зверху» роз'їдає транснаціоналізація збройних сил, – фіксувала цю тенденцію М. Калдор у книзі «Нові та старі війни». – «Знизу» ж її роз'їдає приватизація організованого насильства, характерна для нових війн» [4, с. 354].

Розмірковуючи над проблематикою трансформації феномена влади в цих умовах, знаний американський футуролог Е. Тофлер небезпідставно припускав, що якщо «силові» структури національної держави не зможуть забезпечити порядок і добробут свого народу, то «може настати день, коли цілком звичайні транснаціональні корпорації вирішать, що пора пускати у справу власні батальйони» [18, с. 561].

Висновки. Породжувані геостратегічними чинниками другої половини ХХ ст. тенденції суспільного розвитку, в т. ч. концептуальні засади його осмислення, стали принципово значущими викликами традиційній («модерній») моделі державності, в основі якої лежить легітимна монополія на використання насильства.

У плані онтологічному відносно цілісна картина буття людства, що розвивається як об'єкт пізнання, яке домінувало в суспільній і суспільствознавчій думці, поступово руйнується. На зміну класичній західноцентричній парадигмі, що домінувала в суспільствознавстві до тих пір, приходять альтернативні концепції й картини («негритюд» тощо), в яких принцип домінування держави (уособлюваної «метрополією») як єдиного можливого соціально легітимного суб'єкта не є аксіоматичним. Ситуацію ускладнювала як зміна підходів і стратегій відносно традиційних суб'єктів соціальних і,

зокрема, соціально-політичних відносин (держав), так і поява та розвиток відносно нових суб'єктів соціальних і, зокрема, соціально-економічних відносин (транснаціонального капіталу й бізнесу).

Відповідно, виникала й актуалізувалася відносно нова науково-теоретична та практично-аналітична проблематика, пов'язана із складними й неоднозначними соціально-політичними, соціально-економічними та соціально-гуманітарними процесами, артикульованими відповідними теоріями «деколонізації».

На ґрунті суспільного явища «деколонізації» дедалі більшу вагу стало викликати явище «приватизації насильства». Останнє багато в чому було похідним від задекларованого на міжнародно-правовому рівні (ООН тощо) «права націй на самовизначення», практично-політична реалізація якого відбувалася на фоні різкого та принципового послаблення державно-політичних і соціально-політичних інституцій у колишніх колоніях.

Породжене цими обставинами явище «приватизації насильства» свою загальносвітову цілісність набуло в контексті глобалізації. Утім ця проблематика потребує окремого дослідження.

Poltorakov O. Privatization of violence: historical-social dynamics of formation

Generated by geostrategic factors of the second half of the XXth century, tendencies of social development to include conceptual foundations of its comprehension. The ones have become fundamentally significant challenges to the traditional (“modern”) model of statehood, which is based on legitimate monopoly of violence usage. Ontologically, social picture, quite holistic, develops as cognition object, which dominated in social and social thought, is being destroyed significantly. Instead of the classical Western-centric paradigm, the one dominated in social sciences so far, alternative concepts and paradigms (“negritude” etc) upraise, in whose principles of state domination (embodied by “metropolis”) as the only possible socially legitimate subject to be axiomatic. The situation was complicated by the change in approaches and strategies regarding traditional actors of social and, in particular, socio-political, relations (states), as well as the emergence and development of relatively new subjects of social and, in particular, socio-economic relations (transnational capital and business). Accordingly, a relatively new scientific-theoretical and practical-analytical problem to arose and be actualized, related to complex and ambiguous socio-political, socio-economic and socio-humanitarian processes articulated by the relevant theories of “decolonization”. On the basis of the social phenomenon of “decolonization”, the phenomenon of “privatization of violence” has become increasingly important. The latter was largely a derivation of the “right of nations to self-determination” declared at the international law level (UN, etc.), whose practical and political realization was against the backdrop of a sharp and fundamental weakening of the state-political and socio-political institutions in the former colonies. Under those circumstances, the phenomenon of “privatization of violence” has gained its global integrity in the context of globalization; however, these issues need further studies.

Key words: privatization of violence, history, state, legitimization, sociology.

Література:

1. Абаков Р. Колонизация и деколонизация: эволюция развивающегося мира. *Мировая экономика и международные отношения*. 2000. № 9.
2. Брюкнер П. Тиранія каяття. Есе про західний мазохізм. Київ : Темпора, 2013.
3. Бурдьє Го Дж. Алжир и постколониальная социология. *Социологические исследования*. 2019. № 4.
4. Калдор М. Новые и старые войны. Организованное насилие в глобальную эпоху. Москва : Институт Гайдара, 2015.
5. Катагощина И.Т. Интеллектуальная элита в странах Тропической Африки. Москва : Наука, 1991.
6. Кравченко В.Ю. Особливості приватизації політичного насилля в контексті трансформації легітимності державних інститутів. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Філософія, соціологія, політологія»*. 2014. Т. 22. Вип. 24.
7. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Москва : Издательство политической литературы, 1961. Т. 20.
8. Мельников М.В. Приватизация государства: понятие и феномен. *Теория и практика общественного развития*. 2015. № 14.
9. Мельянцев В.А. Восток и Запад во втором тысячелетии: экономика, история и современность. Москва : МГУ, 1996.

10. Мирзеханов В.С. Одиссея власти в Африке: власть против «разумного правления». *Общественная мысль в независимой Африке*. Москва : Ин-т Африки РАН, 2000.
11. Мосейко А.Н. Идеология в странах Тропической Африки. Москва : Наука, 1985.
12. Московичи С. Власть – неизбежный источник отношений между людьми. *Психология и психоанализ власти* : хрестоматия. Самара : ИД «БАХРАХ», 1999. Т. 1.
13. Полтораков А.Ю. Приватизация насилия: социополитический контекст. *Политика и общество*. 2009. № 10.
14. Реберью М. Колониализм, неоколониализм. *50/50: опыт словаря нового мышления*. Москва : Прогресс, 1989.
15. Савченко И.А., Устинкин С.В., Агеева Н.А. Экспансия капитализма и культурное насилие в веберовских интерпретациях. *Власть*. 2016. Т. 24. № 11.
16. Саїд Е. Культура й імперіалізм. Київ : Критика, 2007.
17. Сидорова Г.М. Армия и общество в Африке: история и современность. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*. 2017. Т. 10. № 3.
18. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Москва : АСТ, 2004.
19. Фитуни Л.Л., Абрамова И.О. Агрессивные негосударственные участники геостратегического соперничества в «Исламской Африке». *Азия и Африка сегодня*. 2014. № 12.
20. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва : Ad marginem, 1999.
21. Шульц О.С. «Приватизация» насилия и информационная война в XXI веке. *Московский журнал международного права*. 2003. № 4 (52).
22. Alao A. Mugabe and the Politics of Security in Zimbabwe. McGill-Queen's University Press, 2012
23. Burger J. The Black Man's Burden. Victor Gollancz Ltd, 1943.
24. Galtung J. Violence, Peace, and Peace Research. *Journal of Peace Research*. 1969. Vol. 6. № 3.
25. Klein B.S. Strategic Studies and World Order. The Global Politics of Deterrence. Cambridge University Press, 1994.
26. Kriger N. Guerrilla Veterans in Post-War Zimbabwe: Symbolic and Violent Politics, 1980–1987. Cambridge : Cambridge University Press, 2003.
27. Starushenko G. The principle of national self-determination, in Soviet foreign policy. M. : Foreign Languages Publishing House, 1963.
28. The Road to South African Freedom. Programme of the South African Communist Party. *The African Communist*. 1963. Vol. 2. № 2.